

LUKÁCS ISTVÁN

AZ OROSZ IRODALOM XIX. SZÁZADI HORVÁT RECEPCIÓJA

Bevezetés

A horvát irodalom XIX. századi fejlődését alapvetően az jellemzi, ami a kelet-közép-európai irodalmakét is. A század elején ébredező nemzeti mozgalmak a társadalom megreformálását és modernizálását tűzik a zászlójukra, s közvetlenül is ennek szolgálatába állítják az irodalmat. Ez az utilitarista szemlélet át- meg átjárja a műveket, szinte kizárólagos szövegszervező erővé válik. A minőség kockáztatását is vállaló szerzők programadó írásaikban fennen hangoztatják a nemzeti eszme mindenhatóságát. Az irodalom legfőbb érték kategóriáinak sorában ott találjuk a nemzeti egységet is.¹ A politikai propaganda céljait és a nemzeti ébredés eszméjét szolgáló írók jelentős tömeget alkotnak, az igazi minőséget képviselő szerzők tábora igen szerény.² A sajátos horvát nyelvi helyzetből adódóan napirendre kerül a horvát irodalmi nyelv megteremtésének az ügye. A három egymástól jól elkülönülő, más-más hagyományokat követő és fejlődési képet mutató dialektus közül (što-, ča- és kaj-horvát) ki kell választani azt, amelyik alapja lehet az új közös irodalmi nyelvnek. Figyelembe kellett venni számos körülményt, így a három dialektusban létrejött szépirodalom minőségét és tartós jelenlétét a nemzeti hagyományban, továbbá számot kellett vetni azzal is, hogy az új irodalmi nyelv tartós pillére lehet egy szélesebb délszláv összefogásnak. Az illír mozgalom legharcosabb ideológusai és legjelesebb szerzői a XIX. század harmincas éveiben a kétségtelenül világirodalmi értéket is képviselő dubrovniki reneszánsz irodalmi hagyományra való hivatkozással a što-horvát nyelvváltozat mellett tették le a voksukat, s ezzel tartósan eldőlt a horvát irodalmi nyelv ügye. Az irodalmi szintérről lesöpört dialektusok szinte napjainkig elkeseredett utóvédharcot vívnak.

A század második felében, amikor a sötét bachi abszolutizmust a horvát–magyar kiegyezés által megteremtett viszonylag nyugodtabb politikai légkör váltja

¹ VUKOTINOVIĆ, Ljudevit: Tri stvari knjiženstva: ukus, sloga, kritika. In: ŠICEL, Miroslav: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Zagreb, Liber, 1972. 34–41.

² Lásd erről részletesebben: BARAC, Antun: Književni pojmovi Iliraca. In: BARAC, Antun: *Književnost i narod*. Zagreb, Matica hrvatska, 1941. 5–25.

fel, s amikor a romantika hagyományával részben szakító protorealizmus és realizmus különféle irányzatai nyerne teret, az illír pánszláv eszme pedig átadja a helyét a horvátok jelentős része által is támogatott jugoszlavizmusnak, látványos áttörés ugyan nem történik általában a szláv irodalmak, ezen belül az orosz irodalom recepciójában, de az egyre szaporodó orosz nyelvű szerzők műveinek fordítása révén lényeges elmozdulás mégis bekövetkezik. Az illír romantika korában a szláv orientációt a nemzeti politikai törekvések táplálták, de ugyanez elmondható a század második felére is. A khueni politika révén a század vége felé egyre inkább nő a magyar befolyás, a horvát értelmiség pedig tudatos ellensúlyt próbál képezni. A horvát realisták felfedezik a francia naturalizmust, általában a francia irodalmat. Az orosz irodalom felé való fordulás szinte azonos időben történik, a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveiben.

Az orosz irodalom az illír mozgalom korában

A XIX. századi horvát irodalomban a határozott szándék és törekvések ellenére az ún. szláv orientáció alapvetően Horvátország akkori geopolitikai elszigeteltsége és a nem szláv nyelvű irodalmak (német, olasz, magyar) hagyományosan is erőteljes hatása miatt nem lehetett túl jelentős. Ebben lényeges különbség mutatkozik a többi szláv irodalomhoz képest.³ Az illírek politikai törekvése nem hozhatott igazi áttörést, hiszen iskoláikat vagy német, vagy pedig magyar intézményekben végezték, tehát a rokon szláv népek nyelvének ismerete egyáltalában nem számított általánosnak, inkább kivétel volt. Ivan Mažuranić (1814–1890), a horvát romantika kivételes költőjének líráját, aki részben magyar iskolákban végezte tanulmányait és magyar verselőként is kezdte pályafutását,⁴ s később plebejusi származása ellenére a báni méltóságig emelkedett, kora ifjúságától igazi szláv szellem hatja át. A szláv orientáción belül is russzofilnek számított, oroszul kitűnően tudott, de mindez nem tette vakká. Számos illír értelmiségi osztotta a nézeteit, hogy a szláv kölcsönösség eszméjének elfogadása önmagában nem jelenti az orosz szupremáció elfogadását.⁵

Az illírek orosz szépirodalmi tájékozódása igen esetleges volt, hiszen az orosz tárgyú művek többnyire másodkézből, közvetítéssel jutottak hozzájuk. Ennek az esetlegességnek volt a következménye, hogy gyakran méltatlan orosz szerzők munkáit jelentették meg. Ismertetésüktől azért tekintünk el, mert a horvát iroda-

³ BROZOVIĆ-KOŠUTIĆ, Nevenka: O problemu slavenske orijentacije u hrvatskoj književnosti. *Croatica* 1, 1970. 168.

⁴ Lásd LUKÁCS István: Ivan Mažuranić és a magyar klasszicizmus. In: LUKÁCS István: *Térközök. Horvát–magyar irodalomtörténeti tanulmányok* (= Opera Slavica Budapestinensia. Litterae Slaviae). Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 2004. 21–31.

⁵ ŽIVANČEVIĆ, Milorad: Mažuranić i slavenstvo. *Kolo* 1965/9–10. 387.

lom fejlődésében nem hagytak nyomot. Essék szó inkább azokról az ismertebb és rangosabb orosz írókról, akiknek a XIX. század első felében meghatározó szerep jutott a horvát irodalom arculatának formálásában. A neves horvát russzista, Aleksandar Flaker vélekedése szerint az illír kor szelleméből következett, hogy általános ismeretségre és népszerűsége csakis egy olyan szentimentális és történelmi tárgyú témákat feldolgozó szerző tehetett szert, mint Karamzin. 1836 és 1842 között, vagyis az illír mozgalom első periódusában megjelent *A hazához (К отечеству)* című költeménye, *A haza és a nemzeti büszkeség iránti szeretetről* című publicisztikai írása, egy karcolata és végezetül a *Marfa elöljárónő (Марфа-посадница)* című történelmi tárgyú elbeszélése, amelynek fontos szerep jutott a horvát művészi próza és stílus megteremtésében.⁶ Ennek fordítója a horvát kultúrtörténet kimagasló egyénisége, Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889) volt. A kor fordítási szokásairól sokat elárul az a tény, hogy Kukuljević Karamzinnak ezt a művét „Karamzin nyomán” megjelöléssel saját írásai közé vette fel. Hasonló „módszerrel” járt el sok esetben a kor jeles költője, Stanko Vraz (1810–1851) is, aki a szláv költészetet olyan közkincsnek tekintette, amelyből a plagizálás kockázata nélkül szabadon lehet meríteni.⁷ Egyáltalán nem kivételes, inkább szokásos fordítói eljárásról van szó, hiszen Dimitrije Demeter (1811–1872), a romantikus horvát dráma megteremtője, Puskin *A hóvihár (Метель)* című elbeszélésének helyszínét Horvátországba „helyezi át”. E fordítói eljárás révén az „idegen” szöveg nemzeti jelleggel ruházódott fel – utat törve a könnyebb befogadásnak. Ebben a korban Puskin hatását tekinthetjük a legjelentősebbnek. Stanko Vraz több verset is lefordított Puskintól (*Ptićak, Ptica; Crni zavoj, Черная шаль. Молдавская песня; Borodinska godovština, Бородинская годовщина; Klevetnikom Ruske, Клеветникам России; Česma bačisarajska, Фонтану Бахчисерайского дворца; Tatarska pjesma, Татарская песня* [A bahcsiszerajszkij szökőkút, Бахчисерайский фонтан című poémából]), számos saját versének mottójául pedig Puskin-idézetet választott.⁸ Vraz számára Puskin költői és gondolati alakzatai nélkülözhetetlen inspirációt jelentettek. Világosan látható ez mindkettőjük tematikus sokszínűségében: kezdve az erotikus költészettől egészen az epigrammáig és az anakreóni dalokig.⁹ A ballada pedig mindkettőjük számára azért volt különösen fontos, mert ebben sikerült megjeleníteniük a történelem nagyon is eleven népi értelmezését.

⁶ FLAKER, Aleksandar: Prijevodi s ruskoga i hrvatska književnost (1836–1892). In: FLAKER, Aleksandar – PRANJIC, Krunoslav (red.): *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*. Zagreb, Liber, 1970. 260.

⁷ SLAMNIG, Ivan: Vrazovo posvajanje tradicije i manira. *Umjetnost riječi* 7, 1963/3. 237.

⁸ VRAZ, Stanko: *Pjesnička djela III. Cvjetnik slovinski. Kita cvijeća zamorskog. Proza*. Zagreb, JAZU, 1955.

⁹ BADALIĆ, Josip: Ruski pisci u hrvatskoj književnosti. In: BADALIĆ, Josip: *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb, Liber, 1972. 188.

Az illír mozgalom legjelentősebb irodalmi folyóiratában, a *Danicában* (1835) az első orosz vonatkozású híradások idegen, főleg német és cseh közvetítéssel jelentek meg.¹⁰ A filológia igazolta, hogy a Puskinról szóló 1837-es nekrológ is a német sajtóból került át.¹¹ A *Danica* szerkesztőit elsősorban a szláv kölcsönösség politikai gondolata vezérelte, ezért az orosz vonatkozású információkban az irodalom csak másodlagos szerepet játszott. Az első érdemi rövid orosz irodalmi áttekintés szerzője Stanko Vraz volt, aki 1841-ben *Az orosz szépirodalom áttekintése 1840-től* című rövid írásában elsőként említi Lermontovot és Tolsztojt.

A nemzeti ébredés és a kultúra megújulásának programját zászlajukra tűző hangadó értelmiségiek másodlagos szempontnak tartották a minőséget. Az irodalom ilyen lecsupaszításával és degradálásával elégedetlen Stanko Vraz éppen ezért 1842-ben megalapítja a *Kolo* című folyóiratot, amely programja szerint csakis az esztétikai minőséget tartja elfogadhatónak és vállalhatónak. Ezek után nem véletlen, hogy az illír mozgalom új irodalmi „külpolitikáját” éppen ebben a folyóiratban hirdetik meg. Maga Vraz úgy tartja, hogy a „szláv irodalomkritikus” csakis „egy leendő szláv szellem nézőpontja” felől közelíthet az irodalmi művekhez.¹² A folyóirat másik munkatársa, a magyarul is kitűnően tudó Ljudevit Vukotinić-Farkaš (1813–1893) pedig ezt írja 1843-ban: „A német irodalom minden tekintetben szép és gazdag, de abban valójában a nyelven kívül már nincsen semmi német. [...] Vezessen bennünket mindenben a szláv szellem. Ebben álljon a mi eredetiségünk!”¹³ Ám az eredetiség keresése a szláv irodalmakban nem tűnt egyszerű feladatnak. Bár a horvát romantikusok határozottan tagadták a német hatást, nyilvánvaló, hogy egyik napról a másikra nem tudtak elszakadni attól az évszázados „kötöttségtől”, amely meghatározója volt a horvát irodalom fejlődésének.¹⁴ A pánszláv és illír eszmétől fűtött alkotók mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a horvát irodalmi színtéren végre megjelenjenek a szláv irodalmak képviselői és műveik is. A feladat nem volt egyszerű, hiszen ekkor még nem létezett horvát irodalmi olvasóközönség, így saját műveik népszerűsítéséért is sokat kellett tenniük. A mozgalomban betöltött szerepe alapján fontos, de költőként nem túl jelentős Ivan Kukuljević Sakcinski a *Hazafi* (*Domorodac*, 1840) című versében az emberek által mizantrópnak tartott ifjú illír hazafit mutatja be, aki éjszakáit könyvek társaságában tölti: „Lámpa fényénél egyedül me-reng, / Körötte csupa szellemsereg: / Byron, Puskin, a sápadt Tasso, / Shakes-

¹⁰ Az orosz irodalom horvát recepcióját tárgyaló legalaposabb munka: BADALIĆ, Josip: Ruski pisci u hrvatskoj književnosti. In: *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb, Liber, 1972. 129–469.

¹¹ Uo. 135.

¹² VRAZ, Stanko: Kritičeski pregled. In: *Hrvatska književna kritika 1*. Zagreb, Matica hrvatska, 1950. 40.

¹³ VUKOTINOVIĆ, Ljudevit: i. m. 1972. 51.

¹⁴ ŽIVANČEVIĆ, Milorad – FRANGEŠ, Ivo: Književnost ilirizma u europskom kontekstu. In: ŽIVANČEVIĆ, Milorad – FRANGEŠ, Ivo: *Povijest hrvatske književnosti 4*. Zagreb, Liber–Mladost, 1975. 192.

peare, Schiller, a neves Homérosz”.¹⁵ A névsor egyúttal ki is jelöli a horvát romantikusok világirodalmi tájékozódását. Azonban a klasszikusok és a nagy európai romantikusok megteremtette irodalmi hagyomány meghonosítása és termékeny követése komoly kihívást jelentett az éppen formálódó és nemzeti kulturális intézményeit megteremteni szándékozó horvát irodalom számára.

A minőség programját meghirdető Vraz és a *Kolo* című folyóirat köré gyűlt értelmiségiek kiterjedt, főleg lengyel kapcsolatainak köszönhetően a horvát olvasók a varsói *Dennica* című folyóirat szerkesztője, P. Dubrovski révén számos értékes orosz irodalmi vonatkozású információhoz jutnak, így 1842-ben hírt kapnak arról, hogy megjelent a *Holt lelkek* (*Мертвые души*) című regény, s ezzel Gogol az orosz irodalmi horizonton „önálló szépirodalmi korszakot” nyitott. Dubrovski egy későbbi, 1843-as írásában a „kivételes művész”, Lermontov költészetét és a *Korunk hőse* (*Герой нашего времени*) című művét méltatja.¹⁶ Ezek az elszórt híradások inkább a tájékozódást szolgálták.

Az orosz romantikusok hatása ebben a korban egyáltalában nem volt jelentős. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy az illír kor költői az orosz irodalommal főképpen – mint említettük – német és cseh közvetítéssel ismerkedtek meg. Számukra az orosz irodalmat elsősorban is a szlavofil csoport költői képviselték.¹⁷ A már említett Stanko Vraz orosz nyelvű fordításait egyetlen orosz antológia alapján készítette. Az ismertebb Lermontovtól négy verset fordított (*Prorok, Пророк; Kozacka uz kolijevku, Казачья колыбельная песня; Anđeo, Ангел; Pregovor, Сноп*); Venyevityinovtól hármat (*Cvijet ljubimac, Любимый цвет; Molitva, Молитва; Pjesma Grka, Песнь грека*); Homjakovtól hatot (*Vrijeme pjesama, К*** [1832]; Milkjejevu, Милькееву; Ševa, otao i pjesnik, Жаворонок, орел и поэт; Rusiji, России [1839]; David, Давид; Kijev, Киев*); Jazikovtól pedig kilencet (*Molitva, Молитва; Elegija, Элегия [Бог весть, не втуне ли...]; Pjesmica, Песня [Из страны, страны далекой...]; Pjesmica, Песня; D. V. Davydovu, Д. В. Давыдову; A. I.; I. V. K.; Elegija, Элегия; U zoru, Рассвет*).¹⁸ De ezek a fordítások csak jóval halála után, 1868-ban jelentek meg, válogatott műveinek első kiadásában.¹⁹ A korban a legnépszerűbb orosz szerző Puskin volt, akinek válogatott műveit az illír mozgalom atyja, Ljudevit Gaj 1840-es, nem túl sikeres oroszországi útjáról hozta haza, amikor külső támogatást próbált szerezni a mozgalom számára. Ám Puskintól nem elsősorban verseket fordíta-

¹⁵ Idézi FRANGEŠ, Ivo: Evropski romantizam i hrvatski narodni preporod. In: FRANGEŠ, Ivo: *Studije i eseji*. Zagreb, Naprijed, 1967. 17.

¹⁶ BADALIĆ, Josip: i. m. 1972. 137.

¹⁷ BROZOVIĆ-KOŠUTIĆ, Nevenka: i. m. 1970. 187.

¹⁸ BADALIĆ, Josip: Ruski pisci u književnosti hrvatskog preporoda. *Južnoslovenski filolog* 1958/23. 24–28.

¹⁹ BROZOVIĆ-KOŠUTIĆ, Nevenka: i. m. 1970. 188.

nak, hanem prózát. Ennélfogva költészetének közvetlen hatásáról az illír korban nem is lehet beszélni. Annál jelentősebbnek tekinthetjük Puskinnak a romantikus nemzeti irodalom népies jellegével kapcsolatos nézeteit, amelyeknek hatása közvetlenül is kimutatható az akkorra már vezető kritikusként számító Stanko Vraz szépirodalmi szemléletében. Az orosz irodalom horvátországi recepcióját kutatók Puskin költészetének visszhangtalanságát eltérően magyarázzák. Az egyik szélsőséges vélekedés a fordítások rossz minőségével magyarázza az orosz költő viszonylagos ismeretlenségét,²⁰ aminek ellentmond az a körülmény, hogy az illírek zöme Puskin eredetiben olvasta. Az irodalomtörténészek másik csoportja Puskin költészetének byronizmusában látja az okokat.²¹ Minden bizonnyal ez utóbbi nézet áll közelebb az igazsághoz. A harcias és hazafias nemzetébresztő versektől hangos korban, amikor szinte minden ilyen jellegű szerzemény kritikátlanul megjelenhetett, a rezignált és borongós hangulatot idéző versekre nem volt igény. A lengyel és az orosz költészet miszticizmusa, pesszimizmusa, individualizmusa az irodalmi szempontból még kellően ki nem forrott korban, egy politikailag kiélezett helyzetben – az illírek vélekedése szerint – csak ártalmas lett volna. Minden bizonnyal nem tudatos döntésről volt szó, inkább a horvát kulturális realitás szem előtt tartásáról. A deklaráció szintjén a horvát romantikus irodalom erőteljesen illeszkedni akart a szláv irodalmakhoz, elsősorban is a nagyokhoz, az oroszhoz és a lengyelhez, de csupán bizonyos motívumok és formai megoldások tekintetében volt ez sikeres. Ezeknek az irodalmak a szellemisége valójában nem érintette meg a horvát irodalmat, amely a XIX. század közepén deklarált szláv orientációja ellenére még jelentős részben a nyugat-európai, főképpen a német és részben a magyar mintákat követte.

A horvát protorealista és realista orosz irodalmi tájékozódása és mintái

Az 1848-as forradalmak bukását követően, az illír mozgalom kifulladásának éveiben a Mirko Bogović (1816–1893) költő, drámaíró és novellista szerkesztette *Nevenben* megszaporodnak az orosz írók munkásságával foglalkozó írások (Zsukovszkij, Gogol, Kozlov, Lomonoszov, Krilov). Puskin korszakos jelentőségét és munkásságát 1854-ben úgyszintén a *Nevenben* mutatja be folytatásos írásában Ivan Trnski (1819–1910), aki a klasszikus orosz költő első lelkes horvát tolmácsolójának számított. Kétségtelen tény, hogy a horvát protorealista irodalmi koncepció megjelenéséig, nagyjából az 1860-as évek közepéig, Puskin volt a leg-

²⁰ BADALIĆ, Josip: i. m. 1972.

²¹ BROZOVIĆ-KOŠUTIĆ, Nevenka: i. m. 1970. 188–189.

többet fordított és a legnépszerűbb orosz író.²² Novellái mellett meglepő módon epigrammáinak szenteltek nagyobb figyelmet, és nem a verseinek. Puskin romantikus elbeszélő költeményei közül az alábbiakat fordították le: *A bahcsiszeráji szökőkút* (Vraz fordította, de csak jóval halála után, 1868-ban jelent meg), *Ruszlán és Ludmilla* (1859) és egy nem túl jelentős fordító, Špiro Dimitrović Kotarainin tolmácsolásában az *Anyegin* (1860). Aleksandar Flaker ekképpen összegzi Puskin horvát recepcióját:

Puskin a horvát irodalomban nyilvánvalóan nem lelt követőkre sem mint romantikus lírai költő, sem mint „verses regény” szerzője, hanem elsősorban olyan műfajokban, amelyek a klasszicizmus népfelvilágosító változatával érintkeztek (a satíra és az epigramma Vraznál), talán mint nemzeti programot adó költő az *Oroszország rágalmozóihoz* című versben, s végzetül mint novellista, aki érdekes cselekményszövésű, ám lakonikus prózát teremtett, amelyben a romantikus elemek a realista megformálás lehetőségével párosulnak, a nemzeti szellem pedig a „kis ember” iránt érzett szeretettel. A horvát irodalomban, amikor a próza sokszínűvé kezdett válni, éppen az olyan próza lelt visszhangra, amelyben Puskin még mindig Karamzin stílusának a követője [...], vagyis olvasmányos és szentimentális, a szentimentalizmus „érzékenységgel” szemben enyhén ironikus, időnként a „végzetes” szerelem romantikus cselekményére építő, ám valós történelmi keretek közé illesztett (*A hóvihár*), s ritkábban kifejezetten parodikus a romantikával szemben (*A koporsókészítő*).²³

A hatvanas évek elején nyilvánvalóvá vált, hogy új alapokra kell helyezni a horvát irodalmat. Az illír mozgalom irodalmi koncepciója, amelyben a vezető műfaj a líra volt, végérvényesen meghaladottá vált. Az új horvát próza és ezzel az új olvasóközönség megteremtése August Šenoára (1838–1881) várt. Šenoa korát szokás a horvát protorealizmus korának is nevezni. A horvát irodalom világirodalmi, s ezen belül is orosz irodalmi tájékozódásának ez kétségkívül új korszaka. Bár Šenoa *A mi irodalmunk* (*Naša književnost*, 1865) című programadó írásában elsősorban azoknak az irodalmaknak és népeknek a követésére szólít fel, amelyek „az önálló civilizáció megteremtését” tűzték ki célul, mint például a lengyelek (az oroszokról egyáltalán nincs szó),²⁴ ennek ellenére a nagy orosz realisták ekkor kerülnek Horvátországban a figyelem középpontjába. Kezdetben csupán elszórt híradásokkal, egy-két fordítással találkozunk, de a hetvenes évektől az orosz szépirodalmi jelenlét elmélyültebbé és irodalmi szempontból is értékelhetőbbé válik.

²² A fordítások kronológiai áttekintését lásd: BADALIĆ, Josip: *Русские писатели в Югославию*. Москва, Прогресс, 1966.

²³ FLAKER, Aleksandar: i. m. 1970. 626.

²⁴ ŠENOVA, August: *Naša književnost*. In: ŠICEL, Miroslav: *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Zagreb, Liber, 1972. 93–98.

Láttuk, hogy Gogol neve s legismertebb műve, a *Holt lelkek* korán felbukkant a horvát híradásokban (1842), s groteszk elbeszélése, *Az orr* (*Нос*, 1848) is viszonylag hamar napvilágot látott, majd nem sokkal később ismeretlen fordító tolmácsolásában az *Egy őrült naplója* (*Дневник сумасшедшего*, 1853) nem teljes egészében és a *Tarasz Bulba* (*Тарас Бульба*, 1855), ám legismertebb művei, *A köpönyeg* (*Шинель*) és a *Holt lelkek* fordításban csak jóval később, 1864-ben és 1865-ben jelentek meg. A fordítások minőségéről a neves szlavista, Vatroslav Jagić (1838–1923) írt lesújtó kritikát.²⁵ Bizonyára a csapnivalóan rossz fordításoknak is szerepe lehetett abban, hogy Gogol legjelentősebb művei szinte visszhangtalanok maradtak. Az igazi áttörést Gogol horvát recepciójában nem is a megjelent művei, hanem *A revizor* (*Ревизор*) 1874-es zágrábi színházi bemutatója hozta. Gogol prózájának és groteszk-szatirikus világlátásának hatása közvetlenül is kimutatható néhány nem túl jelentős horvát realista írónál. Az orosz irodalom horvát recepciójának legismertebb kutatója, Josip Badalić a horvát realista próza irodalmi szempontból legszínesebb egyéniségének, Ante Kovačićnak (1854–1889) *Az irattartóban* (*U registraturi*) című regényéről úgy véli, hogy Gogol *A köpönyegének* a hatását tükrözi.²⁶ A horvát realista próza legizgalmasabb regényének főhőse, Ivica Kičmanović a mű végén kézirataival együtt magára gyűjtja az irattartót. Badalić szerint Kovačić tudhatott arról, hogy Gogol hasonlóképpen járt el a kézirataival. Bár közvetlen bizonyítékkal maga nem szolgál arról, hogy Kovačić olvasta volna Gogolt, a regény számos motívuma, a hősök jellemzése gogoli hatásról árulkodik.

A klasszikus orosz írók közül kétségtelenül Turgenyev volt a legnépszerűbb, ami nyilvánvalóan általános nyugat-európai ismertségével függött össze, hiszen az első négy horvátul megjelent műve közül hármat franciából és németből fordítottak.²⁷ Gogol, Tolsztoj és Dosztojevszkij csak a nyolcvanas években válik igazán ismertté Horvátországban. A nyugat-európai „közvetítés” a horvát realizmus korában első látásra szokatlannak tűnik egy „rokon” szláv irodalom esetében, de látni kell, hogy a XIX. század végén a horvát irodalomban egyre inkább érlelődik az a fordulat, amely a modernista Antun Gustav Matoš (1873–1914) francia elkötelezettségében csúcspontot ér el.

Turgenyev mindenekfelett

Turgenyev recepciója az orosz irodalom horvát recepciójának önálló és legszínesebb fejezete. Šenoa protorealista irodalmi koncepciója formálódásának éveiben, nagyjából a hatvanas évek vége felé Turgenyev legismertebb művei számos

²⁵ JAGIĆ, Vatroslav: *Rasprave, članci i sjećanja*. Zagreb, Matica hrvatska, 1963.

²⁶ BADALIĆ, Josip: i. m. 1972. 240–241.

²⁷ BROZOVIĆ-KOŠUTIĆ, Nevenka: i. m. 1958. 190.

folyóiratban látnak napvilágot. Az alább következő felsorolás jelzi, hogy a horvát irodalmi érdeklődés a hatvanas években Turgenyev regényei és novellái iránt valóban kiemelkedő volt: *Nemesi fészek* (Дворянское гнездо), *Rugyin* (Рудин), *Három találkozás* (Три встречи), *Mumi* (Муму), *Első szerelem* (Первая любовь), *Egy felesleges ember naplója* (Дневник лишнего человека), *Levelezés* (Переписка), *Jakov Paszinkov* (Яков Пасынков), *A scsigriji járás Hamletje* (Гамлет Щигровского уезда), *Andrej Koloszov* (Андрей Колосов) és *Birjuk* (Бирюк). A hatvanas évek elején újjáélesztett illír *Danicában* Velemir Gaj 1866-ban *Ivan Turgenyev és Nyugat-Európa. Életrajzi és irodalmi karcolat* című terjedelmes tanulmányban méltatta Turgenyev munkásságát. Az irodalmi érdeklődés töretlen maradt a hetvenes években is. A kor legrangosabb irodalmi folyóirata, a Vijenac közli *A puszta Lear királya* (Степной король Лир), *Az énekesek* (Песцы), a *Tavaszi vizek* (Весенние воды), az *Apák és fiúk* (Отцы и дети), az *Élő erekiye* (Живые мощи) és a *Napkelte előtt* (Накануне) című műveket.²⁸ A horvát próza ez idő tájt a történelmi múlt felé való fordulva igyekszik választ adni a jelen kérdéseire, így Turgenyev prózakoncepciója ekkor még nem szolgálhatott modellként vagy követendő példaként. Inkább arról van szó, hogy a horvát irodalom német orientációjával és a fejletlen horvát próza egyoldalú irányultságával elégedetlen szerzők világirodalmi művekkel igyekeztek pótolni a „hiányt”. Turgenyev regényei és novellái így később ösztönzőleg hatottak a nemzeti próza formálódására. A turgenyevi próza érvényesülésének a horvát irodalmi közegben nem kis mértékben a haláláig szinte egyeduralkodónak számító August Šenoa is akadálya lehetett. Természetesen nem Turgenyev-ellenes fellépésével, hanem a saját maga által megteremtett prózakoncepció egyeduralkodóvá tételével. A hetvenes években általa életre hívott prózai kánon a nemzeti múltnak kissé didaktikus és erőteljesen romantikus interpretációját nyújtotta, a jelen szinte teljesen kiszorult az irodalmi érdeklődésből. A Šenoa utáni fiatal írónemzedék az új társadalmi helyzetben radikálisan elutasítja az illír hagyományokra épülő romantikus és utilitarista irodalmi szemléletet. A valóság felé fordulás programjának meghirdetésével a realista irodalom megteremtését sürgetik. A követendő példákat pedig már nem a honi irodalomban, hanem külföldön keresik: egy részük Zolára és a francia naturalizmusra esküszik, ám a legnépesebb tábor mégis azok alkotják, akik Turgenyev prózájában látják a horvát irodalom megújításának a kulcsát. Turgenyev műveinek váratlan felbukkanása és ismertsége a hatvanas években jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a helyét kereső és az új horvát prózai kánont megteremtő fiatal írónemzedék viszonylag gyorsan érvényre juttassa az elképzeléseit. Turgenyev számos műve az orosz értelmiség eszmei fejlődését boncolgatja, amit az új horvát irodalom is célul tűz ki. A turgenyevi szociálistanalitikus ábrázolásmód és prózai nyelvének poétikus stílusa követendő mintának

²⁸ A XIX. századi Turgenyev-recepcióról jó bibliográfiai áttekintést nyújt MARETIĆ, Tomo: *I. S. Turgenjev u hrvatskim i srpskim prijevodima. Kriičko-bibliografički pregled*. Zagreb, JAZU, 1904.

tűnik az irodalom objektív szerepét hangsúlyozó új horvát realista írók számára. Ne feledjük, Šenoa a horvát prózai nyelv igazi mestere volt. Az őt olykor élesen támadó, utána következő írónemzedék az általa megteremtett alapokra építhetett. A nyolcvanas években Turgenyev művei változatlan népszerűségnek örvendenek – szinte minden jelentős horvát irodalmi lapban megjelennek a fordításai. Több kritikus kifejezetten arra szólítja fel az írókat, hogy Zola helyett az orosz írókat kövessék. Van ebben a felszólításban némi politika is, hiszen éppen a nyolcvanas években erősödik fel ismét a horvátoknál a szláv egység gondolata. Turgenyev hatása ebben az időszakban több irányban is érvényesül. A korabeli prózai művek egy részében a turgenyevi világ idéződik meg, amelyben az értelmiségi figurák önmagukat és saját korukat elemzik, a másik részükben inkább a turgenyevi ábrázolásmód és prózaszerkezet jut érvényre. Gyakorta a turgenyevi helyzetek és figurák egyszerűen horvát környezetben jelennek meg. Turgenyev hatásának tudható be, hogy a korábbi kiterjedt és elágazó prózai kompozíció helyébe az emberi jellem és lírai hangulat kerül. De nem volt kockázatmentes ez a prózai fordulat, hiszen akinek nem sikerült a történetről megfosztott regénybe vagy novellába kellő „mennyeségű” lírai elemet vegyítenie, könnyen a dokumentaritás szintjére süllyedt. A horvát prózai nyelv meglehetősen fejletlen volt, hiszen többnyire a történetiségre, a történet elmondására koncentrált. Turgenyev prózája viszont a horvát irodalomban meghonosította a prózai poétikai mondatot. Turgenyev horvát nyelvű fordításaiban számos russzicizmussal találkozunk, ezeket aztán a későbbi horvát prózáírók is átveszik, mintegy rájátszva a „turgenyevizmusra”. A horvát írók egy része mindvégig kitart a turgenyevi ábrázolásmód mellett, másik részük azonban fokozatosan eltávolodik tőle. Vajon mivel magyarázható Turgenyev horvátországi népszerűsége és dominanciája a XIX. század nyolcvanas éveiben? A téma két legkiválóbb kutatója, Josip Badalić és Aleksandar Flaker egybehangzóan azt állítják, hogy a korabeli Oroszország és Horvátország „szociális szerkezetének” rokonságával.²⁹ Feltörik a kérdés, vajon a korabeli horvát író mennyire ismerte a korabeli oroszországi viszonyokat. Nem arról van-e szó inkább, hogy a horvát próza fejlődése szempontjából Turgenyev prózája lehetséges és egyedüli alternatívát kínált? Az igazán jelentős, nagyon eredeti és tehetséges írók, mint a már említett Ante Kovačić számos művében kimutatható a turgenyevi inspiráció, azonban az attól való tudatos eltávolodás határozott szándéka is. Kovačić prózastílusát és ábrázolásmódját időnként gogoli-turgenyevi kettősség jellemzi: novellái gyakorta turgenyevi felütéssel kezdődnek, ám ettől látványosan távolodik el a groteszk és az ironia irányába.

²⁹ BADALIĆ, Josip: i. m. 1972. 293.

A legnagyobb horvát turgenyevista: Gjalski

A horvát realisták közül Turgenyev leghívebb követője kétségtelenül Ksaver Šandor Gjalski (1854–1935) volt.³⁰ Erre predesztinálhatta nemesi származása is, a nemesi világ önnön sorsán keresztül hol keserűen, hol melankolikusan megélt pusztulása. Turgenyevhez fűződő kapcsolatáról saját maga vall a leghitelesebben:

Turgenyevet még gyermekként olvastam Miškatović³¹ kitűnő fordításában, ám túlságosan is fiatal voltam ahhoz, hogy kellően tudjam értékelni. Ám mostanra megértettem, mintha a nap ragyogna rám, úgy érzem, mintha körülöttem a legédesebb költészet hullámozna és csillámlana; az a költészet, amely mindenütt jelen van, mindenünnen áramlik, s nincs szüksége semmiféle szokatlan szituációra és diszpozícióra; az örök királynő és örök istennő, újjáéled a legjelentéktelenebb virágszállban és a leghétköznapibb időszakban, mindig uralkodik és ragyog még a leghétköznapibb hétköznapokban is!³²

Az új udvarházban (U novom dvoru) hőse úgyszintén Turgenyev-élményéről vall:

De nézzék csak Turgenyev akár legjelentéktelenebb művét is! Általában nincsen semmiféle történet, vagy ha van, akkor az nagyon egyszerű, mindvégig hétköznapiság, az ember egyáltalán nem siet az olvasással, mint Ohnetnél, csak hogy megtudja, „mi fog történni”. S mégis mennyi csodálatos kép, mennyi gazdag gondolat, mennyi elbűvölő költészet, mily meleg bensőséges élet.³³

A két idézet akár foglalatja is lehetne mindannak, amit Gjalski Turgenyevtől tanult: egyszerű, történet nélküli prózaszerkezet, továbbá a lírai és gondolati elemek dominanciája. Ennek az új prózatípusnak a legszebb példája Gjalskinál az *Ódon tetők alatt (Pod starim krovovima)* című novellafüzér, amelyben az író felvonultatja mindazokat a prózai megoldásokat, amelyeket mesterétől tanult – vö.: a cselekményességről való lemondás, az emlékek, az emlékezés fontossága, a gyermekkor idillje, a nemesi származású elbeszélő személye, lírai tájrajz, különcök felvonultatása és sajátos jellemük ábrázolása, az idegen nyelvi elemek gyakori-

³⁰ A Gjalski- és Krúdy-párhuzamok kapcsán Turgenyev hatásáról is ír LÖKÖS István: A Krúdy–Gjalski párhuzam néhány komparatistikai tanulsága. In: LÖKÖS István: *Déli szláv – magyar szellemi kapcsolatok*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997. 97–116.

³¹ A szakirodalom egybehangzó vélekedése szerint Turgenyev műveinek legjobb horvát tolmácsolója volt. Lásd BADALIĆ, Josip: i. m. 1972. 290.

³² GJALSKI, Ksaver Šandor: *Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke*. Zagreb, Matica hrvatska, 1923. 186.

³³ GJALSKI, Ksaver Šandor: *Izabrana djela 2*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1980. 197.

sága (Gjalskinál: latinizmusok, germanizmusok, hungarizmusok), a zene és a zeneiség fontossága, a természet metaforikus ábrázolása, a külső világ és a belső világ szembeállítás, sorsszerűség és esetlegesség, misztika és titkok stb.³⁴ Gjalski a turgenyevi prózakoncepciót nem tudta továbbfejleszteni és kiterjeszteni egyéb műveire.

Turgenyevi táj, nők és különcök: Kozarac

A turgenyevi látásmód egy másik horvát író, Josip Kozarac (1858–1906) prózájában teljesebb, aki önéletírásában mesterének nevezi Turgenyevet. A szlavón világ legautentikusabb megjelenítőjének már a korai novelláiban témaválasztásban és kompozíciós megoldásokban teljesen nyilvánvalóan érezhető Turgenyev hatása. Ezek egy része a nő helyzetével, a másik részük pedig a falusi különcökkel foglalkozik. A turgenyevi világlátás mégis abban a két novellában érhető tetten a leginkább, amelyeket maga az író nem tekintett túlságosan jelentősnek, inkább az úrt kitöltő, amolyan apró életképeknek, a *Szlavón erdő* (*Slavonska šuma*) és *A mi Filipünk* (*Naš Filip*) című novellákban. Az előbbiben a természeti képek lírai váltakozása a prózai elbeszélő személyén keresztül érvényesül (miként Turgenyev *Erdő és sztyeppe* [*Лес и степь*] című karcolatában), az utóbbiban pedig egy különcöt ismerünk meg (miként Turgenyev *Egy vadász feljegyzéseiben*), az állatvilággal és a természettel kapcsolatos érzéseit, végül végtelenesen szenvedélyes szerelemfáltását (lásd Turgenyev *Mumuját*). Kozarac későbbi novelláiban eltávolodik a falusi világtól, s olyan új, „tendencia nélküli” novellákat ír, amelyekkel valóban közel kerül Turgenyevhez. Ezek hősei általában vagy boldogtalan asszonyok, akiknek ábrázolásában érvényesül a leginkább a turgenyevi poétikus kommentárokból gazdag jellemrajz, vagy pedig „felesleges emberek”, akik az étellel sodródnak, akik a sors és a természeti hatalmak kiszolgáltatottjai.

Kondenzált turgenyevi parafrázis: Leskovar

A realista kor harmadik jeles írója, akinek prózájában Turgenyev mély nyomokat hagyott, s aki utolsóként tette magáévá a turgenyevi szépirodalmi ábrázolásmódot, Janko Leskovar (1861–1949) volt.³⁵ Bizton állítható, hogy Leskovar

³⁴ A kötet ilyen szempontú részletes elemzését adja FLAKER, Aleksandar: *Hrvatska novela i Turgenjev* (= Radovi slavenskog instituta 1). Zagreb, Naklada „Školske knjige”, 1956. 57–66.

³⁵ Turgenyev-inspirációjú regényéről lásd LŐKÖS István: Regényes láttelet a horvát századvégről (Janko Leskovar: *Roskadozó kastélyok*). In: LŐKÖS István: *Déli szláv – magyar szellemi kapcsolatok*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997. 127–139.

indulása a turgenyevi próza jegyében történt. Már első novellájában, *Az örökkévalóság gondolata (Misao na vječnost)* címűben a Turgenyevnél is gyakori be nem teljesült szerelem, az egykedvű férfi hős és az *álm* motívuma áll a középpontban. Leskovar szigorúan zárt szerkezetet hoz létre, amelyben nincs helye az elemzésnek. Flaker a novelláról ezt írja: „Hogyha összevetjük Turgenyev elbeszéléseivel, akkor sűrített, kondenzált parafrázisnak tűnik, amelyben az összes leíró, lírai és analitikus elem absztrahált”.³⁶ Az *Őszi virágocskák (Jesenski cvijeci)* című novellában teljesebben ki a leginkább a turgenyevi hatás, amely minden tekintetben közel áll az *Aszjá*hoz. A történet fürdőhelyen játszódik, egyes szám első személyű elbeszélője unatkozó vadász, aki képtelen a szerelemre. A külső világ leírása minimalistának is nevezhető. A hősök sorsa mindig korábban dőlt el, jelenbéli történetük előtörténetükből következik, ezért az elbeszélés hangsúlyos része éppen ennek a bemutatása. Leskovar nem a hősök szociális környezetére összpontosít, hanem belső gondolati és érzelmi világukra. Turgenyevi alapvetésű prózáját fokozatosan az impresszionizmus irányába fejlesztette.

A Megalázottak és megszorítottak írója: Dosztojevszkij

Dosztojevszkij prózája csak halála után válik igazán ismertté Európában – elsősorban a német fordításoknak köszönhetően. A horvátoknál elsőként Fran Celestin mutatja be az író életét és műveit a legrangosabb irodalmi folyóiratban, a *Vijena*-ban (1883). Egy évre rá meg is jelennek az első fordítások: a *Nyetocska Nyezvanova (Неточка Незванова)*, a *Megalázottak és megszorítottak (Униженные и оскорбленные)*, a *Fehér éjszakák (Белые ночи)*. A Dosztojevszkij elbeszélői nagyságát felvillantó műveknek köszönhetően népszerűsége közel egy évtizedig töretlen lesz, hogy a XIX. század kilencvenes éveinek közepétől közel két évtizedes hallgatás övezzék. Közismert és nagy műveit csak a XX. században fordítják le. Dosztojevszkij legismertebb művét, a *Bűn és bűnhődést (Преступление и наказание)* Janko Ibler ültette át horvát nyelvre 1888-ban. A fordítás alapjául, szokatlan módon, a német fordítás szolgál. A *Bűn és bűnhődést* a kilencvenes években fordítják le oroszról, s ekkor készül a *Feljegyzések a holtak házából (Записки из Мертвого дома)* is, úgyszintén oroszról. A nyolcvanas években Dosztojevszkijről készült méltatások és irodalomkritikák az orosz író elsősorban mint a „megalázott és megszorított” kisemberek íróját mutatják be. Hatásának jelentősége a horvát irodalomban eltörpül Turgenyev mellett. Egyedül Josip Badalić villant fel egy lehetséges párhuzamot a XIX. század második felének legnagyobb hatású költője, Silviye Strahimir Kranjčević bizonyos gondolati

³⁶ FLAKER, Aleksandar: i. m. 1970. 71.

alakzatai és Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényének „titanizmusa” között.³⁷ Kranjčević olvasta a *Bűn és bűnhődés* orosz nyelvből készült fordítását, hiszen erről egy nem túl terjedelmes ismertetést is írt az általa szerkesztett *Nada* című szarajevói folyóirat 1895. évi számában.³⁸ Kranjčević ismertetésében semmi érdemleges megállapítás nincsen, hiszen szinte végig a regény cselekményét meséli el. Az okokat, hogy Dosztojevszkij prózája miért nem lelt visszhangra, csak találgatni lehet. Bizonyára arról lehet szó, hogy a XX. század emberének létállapotát megelőlegező hősei komor és sötét belső világa talányos, ismeretlen és felfoghatatlan volt a korabeli horvát írók és olvasóközönség számára is.

Tolsztoj a horvát színpadon

Tolsztoj megjelenése a horvát irodalomban egybeesett Dosztojevszkijével. Az életmű horvát nyelven közel fél évszázad múlva vált teljessé.³⁹ A horvát olvasóközönség ebben az esetben sem közvetlenül, hanem francia közvetítéssel ismerkedett meg a nagy orosz íróval. Az első Tolsztoj-mű, az *Mi élteti az embereket* (*Чем люди живы?*) 1883-ban jelent meg, majd három évvel később újra lefordították. Tolsztoj igazi hírnevét az 1887-ben lefordított *Anna Karenina* (*Анна Каренина*) hozta meg. Ezt követően sorra jelennek meg a művei: 1888-ban a *Sötétség hatalma* (*Власть тьмы*), majd külön füzetecskékben a *Háború és béke* (*Война и мир*). A Tolsztojra vonatkozó kritikái írások változatlanul külföldi közvetítéssel készülnek. Tolsztoj irodalmi jelentőségéről a legátfogóbban és legalaposabban elsőként a neves irodalomtörténész, Milivoj Šrepel írt.⁴⁰ Šrepel dolgozatának legfőbb érdeme, hogy végérvényesen kijelölte Tolsztoj helyét a horvát világirodalmi Parnasszuson. A kilencvenes években változatlan lelkesedéssel folytatódik a Tolsztoj-művek fordítása. A kor népszerű költője, a *Háború és béke* fordítója, August Harambašić nagy ívű tervvel áll elő: le akarja fordítani Tolsztoj addig megjelent műveit, ám ebből végül 1890-ben a *Gyermekkor* (*Детство*), a *Serdülőkör* (*Отрочество*) és az *Ifjúság* (*Юность*) jelenik meg. Még ugyanebben az évben folyóiratban látnak napvilágot a *Kreutzer szonáta* (*Крейцерова соната*), a *kaukázusi fogoly* (*Кавказский пленник*) és a „népies” elbeszélések. Ez utóbbi révén Tolsztoj általános ismeretségnek örvend a horvát olvasóközönség körében. A kilencvenes évek vége igazi áttörést jelent Tolsztoj horvátországi népszerűségében. A *Feltámadás* (*Воскресение*) oroszországi megjelenésével szinte azonos

³⁷ BADALIĆ, Josip: i. m. 1972. 368–381.

³⁸ KRANJČEVIĆ, Silvije Strahimir: Fjodor Mihajlovič Dostojevski: Zločin i kazna. In: KRANJČEVIĆ, Silvije Strahimir: *Sabrana djela 3. Proza. Prejpevi. Pisma*. Zagreb, JAZU, 1967. 122–124.

³⁹ Lásd: BADALIĆ, Josip: Tolstoj u hrvatskoj književnosti. In: *Sbornik stati a přehledu bibliografických*. Praha, Karlova universita, 1929. 195–217.

⁴⁰ ŠREPEL, Milivoj: *Ruski pripovjedači*. Zagreb, Matica hrvatska, 1894. 249–314.

időben, 1899-ben terjedelmes méltatás jelenik meg a századvég egyik legrangosabb balkáni folyóiratában, a már említett szarajevói *Nada* című lapban a neves irodalomkritikus, Josip Pasarić tollából, s még ugyanebben az évben a regénynek egyszerre két fordítása is. A *Sötétség hatalma* című drámáját 1898-ban mutatják be a Horvát Nemzeti Színházban. A darab nagy hatást fejt ki a kortárs horvát drámaírókra. A kilencvenes években több terjedelmesebb tanulmányt publikálnak Tolsztoj szépírói munkásságáról, filozófiájáról, pedagógiai és etikai nézeteiről. A századforduló évében, 1900-ban megjelennek a *Szevasztopoli elbeszélések* (*Cevasztopolszkie rasszказы*). Tolsztoj XX. századi horvátországi népszerűségéről árulkodik az a tény is, hogy halála után, közvetlenül az első világháború kitörése előtt, 1913-ban a Brač szigeti Selce településen a helyi szlavofil társaság előbb emlékparkot nevez el róla, majd pedig még az oroszokat is megelőzve szobrot állíttat neki.

Az orosz irodalom a XIX. század folyamán mindvégig jelen van a horvát irodalomban. Láttuk, a pánszláv eszme gyakorta nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy a horvátok közvetlenül az orosz irodalomból merítsenek, de mindvégig olyan orientációs pont maradt, amelyet nem akartak szem elől téveszteni. A nagy orosz klasszikusok közül egyedül Turgenyevnek sikerült általános ismeretségre szert tennie és jelentősebb hatást gyakorolnia a horvát próza fejlődésére.

Ajánlott olvasmányok jegyzéke

- BADALIĆ, Josip: *Русские писатели в Югославии*. Москва, Прогресс, 1966.
 BADALIĆ, Josip: *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb, Liber, 1972.
 BARAC, Antun: Književni pojmovi Iliraca. In: BARAC, Antun: *Književnost i narod*. Zagreb, Matica hrvatska, 1941.
 BROZOVIĆ-KOŠUTIĆ, Nevenka: O problemu slavenske orijentacije u hrvatskoj književnosti. *Croatica* I, 1970.
 CSUKA ZOLTÁN: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1963.
 CSUKA Zoltán – HADROVICS László – KOVAČEK, Božidar – РЕДЕР, Draško – SZELI István – VUJICSICS, D. Sztoján: *A szerbhorvát irodalom kistükre*. Budapest, Európa, 1969.
 FLAKER, Aleksandar: *Hrvatska novela i Turgenjev* (= Radovi slavenskog instituta 1). Zagreb, Naklada „Školske knjige”, 1956.
 FLAKER, Aleksandar: Prijevodi s ruskoga i hrvatska književnost (1836–1892). In: FLAKER, Aleksandar – PRANJIĆ, Krunoslav (red.): *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima*. Zagreb, Liber, 1970.
 FRANGESŠ, Ivo: Evropski romantizam i hrvatski narodni preporod. In: FRANGESŠ, Ivo: *Studije i eseji*. Zagreb, Naprijed, 1967.

- JAGIĆ, Vatroslav: *Rasprave, članci i sjećanja*. Zagreb, Matica hrvatska, 1963.
- KRANJČEVIĆ, Silvije Strahimir: Fjodor Mihajlovič Dostojevski: Zločin i kazna.
In: KRANJČEVIĆ, Silvije Strahimir: *Sabrana djela III. Proza. Prepjevi. Pisma*.
Zagreb, JAZU, 1967.
- LŐKÖS István: *A horvát irodalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó,
1996.
- LŐKÖS István: A Krúdy–Gjalski párhuzam néhány komparatiztikai tanulsága.
In: LŐKÖS István: *Déli szláv – magyar szellemi kapcsolatok*. Miskolc, Felső-
magyarország Kiadó, 1997.
- LŐKÖS István: Regényes látélet a horvát századvégről (Janko Leskovar: *Roska-
dozó kastélyok*). In: LŐKÖS István: *Déli szláv – magyar szellemi kapcsolatok*.
Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997.
- LŐKÖS István: *Horvát irodalmi antológia*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004.
- MARETIĆ, Tomo: *I. S. Turgenjev u hrvatskim i srpskim prijevodima. Kričko-
bibliografički pregled*. Zagreb, JAZU, 1904.
- ŠREPEL, Milivoj: *Ruski pripovjedači*. Zagreb, Matica hrvatska, 1894.
- VRAZ, Stanko: *Pjesnička djela III. Cvjetnik slovinski. Kita cvijeća zamorskog.
Proza*. Zagreb, JAZU, 1955.
- ŽIVANČEVIĆ, Milorad: Mažuranić i slavenstvo. *Kolo* 1965/9–10.